

**PROMJENE U SASTAVU EKONOMSKI AKTIVNOG STANOVNIŠTVA
OPĆINSKIH SREDIŠTA SR HRVATSKE 1953—1971**

MLADEN FRIGANOVIĆ

Uvod

Marx je inzistirao na povijesnoj uvjetovanosti razvoja stanovništva, njegove dinamike i strukture. Prostor i vrijeme modifikatori su populacijskih kretanja.

Intenzivna industrijalizacija i deagrarizacija, s korjenitom promjenom društvenih odnosa nakon oslobođenja, uzrokovale su snažno preseljavanje stanovništva, planirano i spontano. Glavni smjerovi bili su selo—grad, polje—tvornica, manje razvijeni—razvijeniji krajevi republika i zemlje. Sve je to pratilo intenzivno socijalno-ekonomsko i demografsko prestrukturiranje stanovništva i naselja¹⁾. Velike promjene očitovale su se i u promjenama brojnosti stanovništva mješovitih i gradskih naselja općenito, a općinskih središta posebno.

U SR Hrvatskoj prostorno diferencijalni rast stanovništva bio je izrazit i odražavao snagu i smisao društveno-gospodarskih i prostorno-naseobnih promjena. Pored regionalne polarizacije, osobito je značajna polarizacija promjena brojnosti stanovništva u središnjim i ostalim naseljima. U razdoblju 1948—1971. stanovništvo SR Hrvatske poraslo je 17%, dok se stanovništvo središnjih naselja povećalo čak 62%, a stanovništvo ostalih naselja smanjilo 9%. Polariziranost je još veća uporede li se promjene broja stanovnika općinskih središta i ostalih središta nižeg stupnja centraliteta. Kod prvih je porast iznosio 88%, a kod drugih jedva 8%. Znači da je urbanizacija promatra li se kroz broj stanovništva, bila snažna i ekspanzivna jedino u naseljima od općinskog središta naviše. I tu je, čini se, jedna od slabosti mreže naselja SR Hrvatske. Snaga depopulacije naselja bez centralnih funkcija očituje se u smanjenju broja njihova stanovništva, čak 9% (1948—1971)²⁾.

U daljnjem ćemo tekstu razmotriti neka kvantitativna i kvalitativna strukturalna obilježja promjene aktivnog stanovništva općinskih središta SR Hrvatske u odnosu na promjene cjelokupnog stanovništva pojedinih makroregija (zajednice općina) i SR Hrvatske u razdoblju 1953—1971. Aktivnost i promjene u njezinoj strukturi vrlo su značajan pokazatelj društveno-eko-

1) Vrišer I.: Jugoslovenska urbana geografija u posleratnom periodu, Jug. simpozij o urbanoj geografiji, Geografica Slovenica 1, Ljubljana, 1970, str. 13.

2) Friganović M.: Stanovništvo općinskih središta SR Hrvatske 1948—1971, Jubilarni Zbornik GDH, Zagreb, 1978.

nomskih kretanja³⁾. S podjelom rada mijenjaju se struktura i razvijenost stanovništva kao i njegov okoliš.

Porast aktivnog stanovništva općinskih središta u razdoblju 1953—1971. bio je veći od porasta njihovog ukupnog stanovništva.

To se vidi iz ove tablice.

Ukupno i aktivno stanovništvo općinskih središta SR Hrvatske

Stanovništvo	1953.	1961.	1971.	P o k a z a t e l j		
				1953.	1961.	1971.
Ukupno	1 067 050	1 337 215	1 771 924	100	125,3	166,1
Aktivno	440 093	597 972	770 480	100	135,9	175,1
Udio aktivnog u ukupnom	41,2	44,7	43,5			
SFRJ ⁴⁾	46,2	45,0	43,3	100	106,3	113,3

Veća stopa rasta aktivnog stanovništva općinskih središta od stope rasta ukupnog njihova stanovništva odražava trend ka složenijoj podjeli rada te intenzivnijoj proizvodnji i radu u urbanim prostorima. To je u skladu s općim društveno-ekonomskim razvojem i težnjama našeg društva i ujedno značajan ekonomski i socijalni proces. Usporedba s pokazateljem porasta broja aktivnog stanovništva Jugoslavije dokazuje višestruko brži rast aktivnih u urbanim središtima, što je posljedica njihova višestruko bržeg porasta ukupna stanovništva.

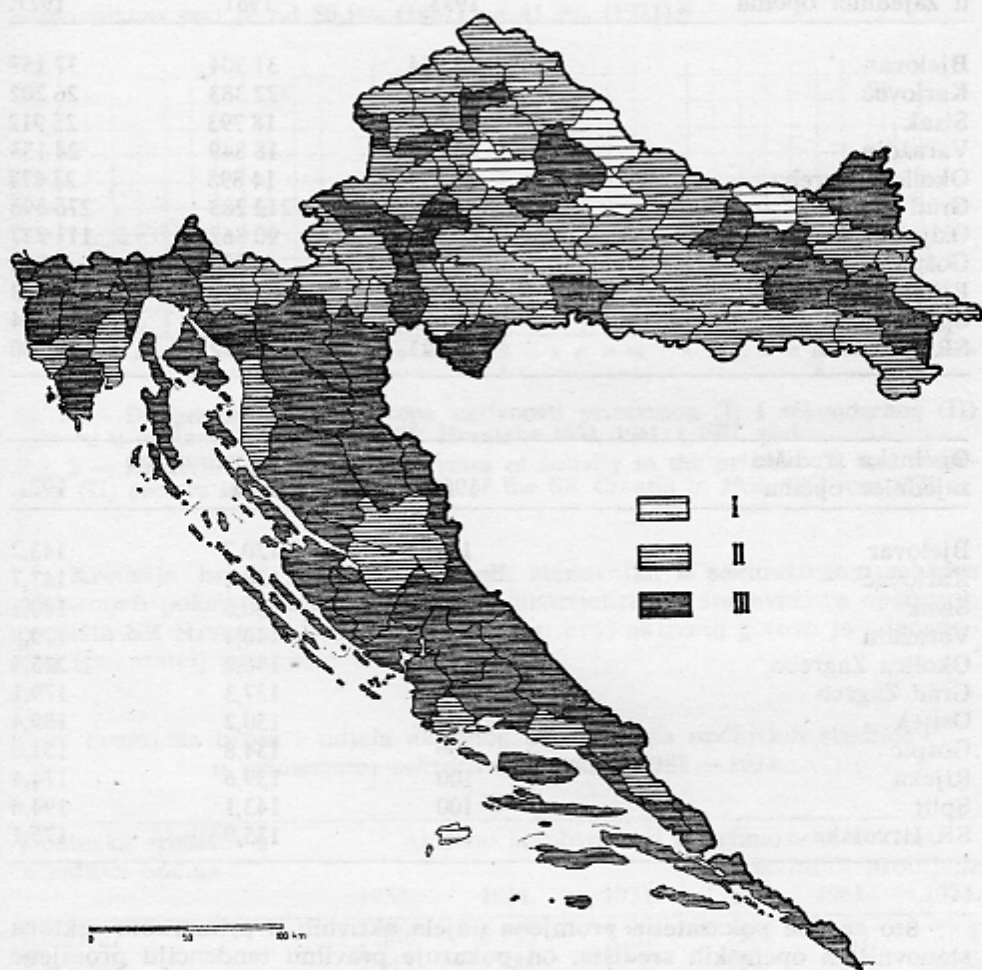
Promatra li se stopa porasta aktivnog stanovništva općinskih središta u pojedinim zajednicama općina, opaža se stanovit raspon promjena. Najmanji pokazatelj promjene aktivnog stanovništva 1953—1971. imala su općinska središta u zajednici općina Bjelovar (143,2), a najveći općinska središta u zajednici općina okolice Zagreba (225,4). Očito se i u ovakvoj razlici ogledaju društveno-gospodarske posebnosti dijelova SR Hrvatske i dijelova pojedinih njezinih makroregija. Utjecaj Zagreba na okolni pojas veoma je vidljiv.

Zakovitost rasta udjela aktivnog stanovništva, osobito u urbanim prostorima i uopće u prostorima populacijske koncentracije, očituje se i u **promjeni udjela aktivnog stanovništva u pojedinim glavnim sektorima gospodarske djelatnosti**, tj. u smanjivanju udjela aktivnih u primarnom sektoru, a povećanju udjela aktivnih u sekundarnom i osobito u tercijarnom i kvartarnom sektoru. Struktura aktivnog stanovništva s obzirom na djelatnosti neposredno odgovara strukturi proizvodnje i upućuje na stupanj ekonomske razvijenosti i društvene podjele rada. Prema tome, radi se o demografskom pokazatelju ekonomske strukture stanovništva. Budući da te promjene slijede određenu logiku, može se kazati da se radi o izrazu zakonitosti ekonomskog i demografskog razvitka.

3) Wertheimer-Baletić A.: *Ekonomska aktivnost stanovništva, Demografski aspekti*, Školska knjiga, str. 8, Zagreb, 1978.

4) Wertheimer-Baletić A.: *op. cit.* str. 27.

Brzina i snaga deagrarizacije ne očituje se samo u smanjivanju udjela aktivnih u primarnom sektoru 1953—1971. već i u smanjivanju njihova ukupnog broja. Označimo li njihov broj 1953. sa 100, onda je pokazatelj 1971. iznosio 71,4. Raspon pokazatelja promjena između općinskih središta poje-

Slika 1 — Općinska središta SR Hrvatske prema prevladavajućem glavnom sektoru djelatnosti aktivnog stanovništva 31. III 1971. god.

Fig. 1 — Commune centres in the SR Croatia according to the predominant main sector of activity of the active population on March 31, 1971.

dinih zajednica općina iznosio je od 90,2 u općinskim središtima zajednice općina Osijek do 52,5 u općinskim središtima zajednice općina Splita. Očito je proces deagrarizacije aktivnog stanovništva bio najbrži u općinskim središtima Dalmacije, a najsporiji u onim Slavonije.

Aktivno stanovništvo općinskih središta u zajednicama općina SR Hrvatske
1953—1971.

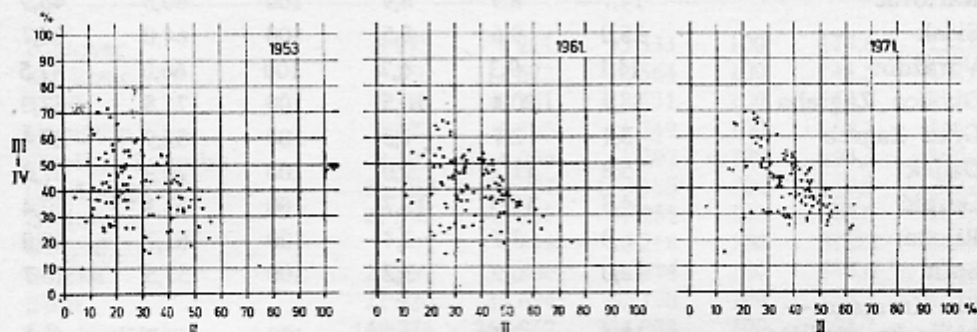
Općinska središta u zajednici općina	Ukupno aktivno stanovništvo		
	1953.	1961.	1971.
Bjelovar	25 944	31 304	37 157
Karlovac	17 746	22 383	26 202
Sisak	14 385	18 793	25 912
Varaždin	13 423	18 849	24 153
Okolica Zagreba	10 591	14 898	23 877
Grad Zagreb	154 625	212 283	276 896
Osijek	69 776	90 867	111 237
Gospić	4 604	6 205	6 953
Rijeka	63 966	89 327	111 558
Split	65 033	93 063	126 534
SR Hrvatska	440 093	597 972	770 480

Općinska središta zajednice općina	Pokazatelj promjene		
	1953.	1961.	1971.
Bjelovar	100	120,7	143,2
Karlovac	100	126,1	147,7
Sisak	100	130,6	180,1
Varaždin	100	140,4	179,9
Okolica Zagreba	100	140,7	225,4
Grad Zagreb	100	137,3	179,1
Osijek	100	130,2	159,4
Gospić	100	134,8	151,0
Rijeka	100	139,6	174,4
Split	100	143,1	194,6
SR Hrvatska	100	135,9	175,1

Što se tiče pokazatelja promjena udjela aktivnih u primarnom sektoru stanovništva općinskih središta, on pokazuje pravilnu tendenciju promjene i u okviru je opće zakonitosti koju su potvrdila i mnoga druga empirijska istraživanja.⁵⁾ Godine 1953. udio aktivnih u primarnom sektoru bio je 11,6% a 1971. samo 4,7%. Označi li se udio 1953. sa 100, onda je udio 1971. iznosio 40,5. Prema tome, u nepunih 20 godina udio je više nego prepolovljen. Raspon između općinskih središta zajednica općina kretao se od 57,0 u zajednici općina Osijeka do 26,7 u zajednici općina Splita. Prema tome, u Dalmaciji je taj udio sveden gotovo na četvrtinu. Udio od samo 4,7% (1971) dokazuje gotovo potpunu deagrarizaciju aktivnog stanovništva općinskih središta SR Hrvatske. (Raspon između općinskih središta zajednica općina kreće se od 19,7% u zajednici općina Bjelovara do samo 1,5% u zajednici općina grada

5) Wertheimer-Baletić A.: op. cit. str. 15.

Zagreba.) Tu se očito radi o vezanosti uz poljoprivredne djelatnosti malog dijela aktivnog stanovništva perifernih područja grada. (Selo obuhvaćeno proširenom urbanom zonom preobrazuje se u tzv. rurban.) Udio poljoprivrednog stanovništva u ukupnom stanovništvu SR Hrvatske smanjen je od 43,9% (1961) na 32,3% (1971), a udio poljoprivrednog aktivnog u ukupnom aktivnom stanovništvu pao je od 50,1% (1961) na 41,2% (1971).⁶⁾

Sl. 2 — Dijagrami rasipanja stopa aktivnosti primarnog (I) i sekundarnog (II) sektora u općinskim središtima SR Hrvatske 1953, 1961. i 1971. god.

Fig. 2 — Diagrams of scattering of rates of activity in the primary (I) and secondary (II) sectors in commune centres of the SR Croatia in 1953, 1961 and 1971.

Kretanje broja i udjela aktivnih stanovnika u sekundarnom sektoru djelatnosti pokazuje smisao i snagu industrijalizacije stanovništva općinskih središta SR Hrvatske 1953 — 1971. Ukupan broj aktivnih gotovo je udvostručen (pokazatelj promjene 1971 : 1953).

Promjena broja i udjela aktivnog stanovništva općinskih središta u primarnom sektoru djelatnosti 1953 — 1971.

Općinska središta u zajednici općina	Aktivno stanovništvo u primarnom sektoru					
				Pokazatelj promjene		
	1953.	1961.	1971.	1953.	1961.	1971.
Bjelovar	9 336	8 785	7 313	100	94,1	78,5
Karlovac	2 615	1 984	1 821	100	75,9	69,6
Sisak	2 160	1 801	1 411	100	83,4	65,3
Varaždin	1 897	1 751	1 621	100	92,3	85,5
Okolica Zagreba	3 011	3 036	2 494	100	100,8	82,8
Grad Zagreb	7 878	5 798	4 218	100	73,6	53,5
Osijek	11 050	10 220	9 964	100	92,5	90,2
Gospić	1 604	932	950	100	58,1	59,2
Rijeka	3 866	3 299	2 637	100	85,3	68,2
Split	7 774	6 398	4 079	100	82,3	52,5
SR Hrvatska	51 191	40 004	36 508	100	78,1	71,4

6) Wertheimer-Baletić A.: op. cit. str. 169.

Općinska središta zajednice općina	Udio I sektora u %			Pokazatelj promjena udjela		
	1953.	1961.	1971.	1953.	1961.	1971.
Bjelovar	36,0	28,1	19,7	100	78,1	54,7
Karlovac	14,7	8,9	6,9	100	60,5	46,9
Sisak	15,0	9,6	5,5	100	64,0	36,7
Varaždin	14,1	9,3	6,7	100	66,0	47,5
Okolica Zagreba	38,4	20,4	10,5	100	71,8	37,0
Grad Zagreb	5,1	2,7	1,5	100	52,9	29,4
Osijek	15,8	11,2	9,0	100	70,9	57,0
Gospić	34,8	15,0	13,7	100	43,1	39,4
Rijeka	6,0	3,7	2,4	100	61,7	40,0
Split	12,0	6,9	3,2	100	57,5	26,7
SR Hrvatska — općinska središta	11,6	7,4	4,7	100	63,8	40,5
SR Hrvatska — ukupno	—	54,0	42,0		100,0	77,8

Razlika između pokazatelja najmanje promjene (u općinskim središtima zajednice općina Karlovca 152,3) i pokazatelja najveće promjene (u općinskim središtima zajednice općina okolice Zagreba 360,5) znatna je. Očito je i odje neosporan utjecaj Zagreba kao industrijskog centra rada, dok je Karlovac već 1953. bio znatno industrijaliziran pa u kasnijem razdoblju nije imao značajniju stopu rasta. To se vidi iz usporedbe udjela aktivnih u sekundarnom sektoru 1953—1971. Općinska središta zajednice općina Karlovac imala su 1953. god. najveći udio aktivnih u sekundarnom sektoru (46,5%), dok je u općinskim središtima zajednice općina Gospić taj udio bio najmanji (15,3 posto). Prosjek svih općinskih središta SR Hrvatske iznosio je 38,6%. Godine 1971. najveći udio imaju središta zajednice općina Siska (52,4%), najmanji Gospića (31,9%), dok je prosjek općinskih središta SR Hrvatske 43,4%.

Potonje pokazuje visok stupanj industrijaliziranosti aktivnog stanovništva općinskih središta i razmjerno malu razliku između skupine tih centara promatranih po zajednicama općina.

Pokazatelj promjene udjela 1953—1971. bio je najveći u općinskim središtima zajednice općina Gospića (208,5%), najmanji u općinskim središtima zajednice općina Karlovca (103,2), dok je prosjek za općinska središta SR Hrvatske iznosio 112,4. Prema tome, lička su se općinska središta — promatrano kroz taj podatak — razmjerno najbrže industrijalizirala, a kordunsko-pokupska najsporije (ranije dosegnut udio nije se bitno promijenio).

Tercijarni i kvartarni sektor djelatnosti okupljali su također velik dio aktivnih stanovnika u općinskim središtima SR Hrvatske. Stopa udjela u ukupno aktivnom stanovništvu kretala se od 40,9% (1953) preko 43,3% (1961) do 42,8% (1971). Za razliku od udjela primarnog sektora, koji se smanjivao, i sekundarnog, koji se povećavao, udio tercijarnog (skupa s kvartarnim sek-

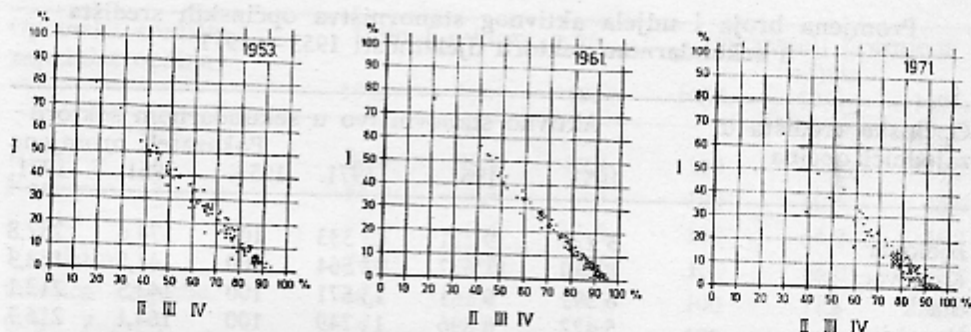
Promjena broja i udjela aktivnog stanovništva općinskih središta
u sekundarnom sektoru djelatnosti 1953 — 1971.

Općinska središta u zajednici općina	Aktivno stanovništvo u sekundarnom sektoru					
				Pokazatelj promjene		
	1953.	1961.	1971.	1953.	1961.	1971.
Bjelovar	5 275	9 211	13 333	100	174,6	252,8
Karlovac	8 250	11 672	12 564	100	141,5	152,3
Sisak	6 399	9 181	13 571	100	143,5	212,1
Varaždin	5 422	8 896	11 749	100	164,1	216,7
Okolica Zagreba	3 107	6 036	11 202	100	194,3	360,5
Grad Zagreb	66 702	99 904	128 385	100	149,8	192,5
Osijek	27 097	42 257	49 285	100	155,9	181,9
Gospić	705	2 316	2 218	100	328,5	314,6
Rijeka	24 899	36 800	44 414	100	147,8	178,4
Split	21 920	34 694	47 790	100	158,3	218,0
SR Hrvatska	169 776	260 967	334 504	100	153,7	197,0

Općinska središta zajednice općina	Udio II sektora u %			Pokazatelj promjene udjela		
	1953.	1961.	1971.	1953.	1961.	1971.
Bjelovar	20,3	29,4	35,9	100	144,8	176,8
Karlovac	46,5	52,1	48,0	100	112,0	103,2
Sisak	44,5	48,8	52,4	100	109,7	117,8
Varaždin	40,4	47,2	48,6	100	116,8	120,3
Okolica Zagreba	29,3	40,5	46,9	100	138,2	160,1
Grad Zagreb	43,1	47,1	46,4	100	109,3	107,7
Osijek	38,8	46,5	44,3	100	119,8	114,2
Gospić	15,3	37,3	31,9	100	243,8	208,5
Rijeka	38,9	41,2	39,8	100	105,9	102,3
Split	33,7	37,3	37,8	100	110,7	112,2
SR Hrvatska — općinska središta	38,6	43,6	43,4	100	113,0	112,4
SR Hrvatska — ukupno	—	26,3	32,3	—	100,0	122,8

torom) oscilirao je: do 1961. je rastao, a zatim padao. To je očito utjecaj privredne i društvene reforme u drugoj polovini šezdesetih godina. Tada je došlo do težnje ka smanjivanju viškova i usporenog rasta aktivnih stanovnika u neprivrednim djelatnostima (debirokratizacija). Ali, to ne znači da ukupan broj aktivnih u tercijarnom sektoru (skupa s kvartarnim) nije rastao. Rastao je, ali nižom stopom od rasta aktivnih u sekundarnom sektoru (183 prema 197).

Najveći pokazatelj promjene, tj. rasta broja aktivnih u tercijarnom sektoru 1953 — 1971, imala su općinska središta u zajednici općina okolice Za-

Sl. 3 — Dijagrami rasipanja aktivnog stanovništva općinskih središta SR Hrvatske prema udjelu u primarnom (I) i ostalim trima (II, III, IV) glavnim sektorima djelatnosti 1953, 1961. i 1971. god.

Fig. 3 — Diagrams of scattering of the active population of commune centres of the SR Croatia according to participation in the primary (I) and other three (II, III, IV) main sectors of activity in 1953, 1961 and 1971.

greba (230,4), a najmanji općinska središta u zajednici općina Gospić (162,7). Što se tiče promjene udjela, najveći su pokazatelj imala općinska središta u zajednici općina Karlovac (113,2), najmanji općinska središta u zajednici općina grada Zagreba (98,8), dok je prosjek promjena općinskih središta cijele SR Hrvatske iznosio 104,6 (1953 — 1971). Međutim, najveći udio aktivnih stanovnika tercijarnog sektora u općinskim središtima zajednice općina bio je u općinskim središtima Rijeke (47,8% 1953. i 51,3% 1971), a najmanji u općinskim središtima Karlovca (31,0% 1953) i Siska (33,5% 1971). Ali, ovako predstavljen tercijarni sektor (skupa s kvartarnim) zamagljuje prave odnose i vrijednosti. Da bi usporedba bila jasnija, valja veliki tercijarni sektor razlučiti na tercijarni sektor u užem smislu i na kvartarni. U tercijarni bi sektor pripadale slijedeće djelatnosti: trgovina, ugostiteljstvo, turi-

Promjena broja i udjela aktivnog stanovništva općinskih središta u tercijarnom sektoru djelatnosti 1953 — 1971.*

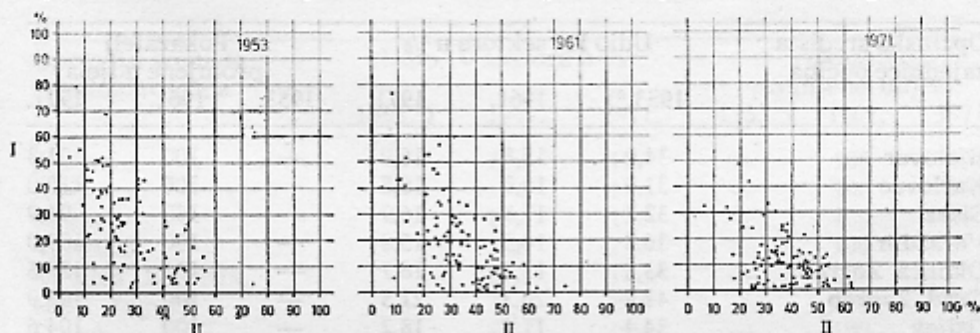
Općinska središta u zajednicama općina	Aktivno stanovništvo u tercijarnom sektoru			Pokazatelj promjene		
	1953.*	1961.*	1971.*	1953.	1961.	1971.
Bjelovar	8 809	11 558	12 957	100	131,2	147,1
Karlovac	5 505	7 634	9 188	100	138,7	166,9
Sisak	4 698	6 794	8 970	100	144,6	190,9
Varaždin	4 861	7 181	8 878	100	153,4	182,6
Okolica Zagreba	3 528	5 189	8 128	100	147,1	230,4
Grad Zagreb	66 327	94 428	117 427	100	142,4	177,0
Osijek	24 002	31 912	39 401	100	133,0	164,2
Gospić	1 936	2 674	3 149	100	138,1	162,7
Rijeka	30 572	49 657	57 196	100	162,4	187,1
Split	29 931	46 709	64 436	100	156,1	215,3
SR Hrvatska	180 169	258 862	329 724	100	143,7	183,0

* 1953, 1961. i 1971. tercijarni i kvartarni sektor zajedno

Općinska središta zajednice općina	Udio III sektora u %			Pokazatelj promjena udjela		
	1953.	1961.	1971.	1953.	1961.	1971.
Bjelovar	34,0	36,9	34,9	100	108,5	102,6
Karlovac	31,0	34,2	35,1	100	109,7	113,2
Sisak	32,7	32,9	33,5	100	100,6	102,4
Varaždin	36,2	38,1	36,8	100	105,2	101,7
Okolica Zagreba	33,3	34,8	34,0	100	104,5	102,1
Grad Zagreb	42,9	44,4	42,4	100	103,5	98,8
Osijek	34,4	35,1	35,4	100	102,0	102,9
Gospić	42,1	43,1	45,3	100	102,4	107,6
Rijeka	47,8	50,2	51,3	100	105,0	107,3
Split	46,0	50,2	51,0	100	109,1	110,9
SR Hrvatska — općinska središta	40,9	43,3	42,8	100	105,9	104,6
SR Hrvatska — ukupno	—	19,7	24,8	—	100,0	125,9

zam, bankarstvo, promet i uslužno zanatstvo, a u kvartarni: uprava, obrana, zdravstvo, socijalno osiguranje, prosvjeta, kultura, fizička kultura i znanost. Prema tome, izdvojili smo »budžetske« od »privrednih« djelatnosti uslužnog sektora (privreda i društvena nadgradnja). Međutim, za takvu distinkciju ne raspoložemo središnjim podacima prije 1961. Zato ćemo razmotriti njihov trend samo u posljednjem međupopisnom razdoblju (1961—1971) kada je u nas došlo do velikih ekonomskih i društvenih promjena. Te se promjene očituju u povećanoj razvijenosti, većoj proizvodnosti, bržoj urbanizaciji, proširenju i intenzifikaciji obrazovanja, proširenoj društvenoj podjeli rada, raznim inovacijama itd.

Broj aktivnog stanovništva u užem tercijarnom sektoru porastao je od 100 (1961) na 140,9 (1971). To je primjeran porast uslužnih djelatnosti, s rasponom pokazatelja promjena od 120,3 (općinska središta zajednice općina Bjelovara) do 203,9 (općinska središta zajednice općina okolice Zagreba).

Sl. 4 — Dijagrami rasipanja stopa aktivnosti tercijarnog i kvartarnog zajedno (III, IV) sektora u općinskim središtima SR Hrvatske 1953, 1961. i 1971. god.

Fig. 4 — Diagrams of scattering of rates of activity in the tertiary and quaternary sectors together (III, IV), and the secondary (II) sector in commune centres of the SR Croatia in 1953, 1961 and 1971.

Promjena postotnog udjela ima pokazatelj 109,6 (1971), s rasponom od 94,9 (općinska središta zajednice općina Sisak) do 128,9 (općinska središta zajednice općina Gospić). Najveći udio 1961. god. (28,8%) i 1971. (32,4%) imala su općinska središta Rijeke, a najmanji 1961. (13,1%) općinska središta okolice Zagreba i 1971. (15,8%) općinska središta Varaždina.

Broj aktivnog stanovništva u kvartarnom sektoru porastao je od 100 (1961) na 114,9 (1971) s rasponom od 98,6 (općinska središta zajednice općina Gospića) do 132,7 (općinska središta zajednice općina Sisak). U pogledu promjene udjela u svim aktivnim, općinska središta SRH pokazuju smanjeni udio od 22,5% do 20,0% (pokazatelj 1961—1971. 88,9).

Promjena broja i udjela aktivnog stanovništva općinskih središta u terciarnom sektoru djelatnosti 1953—1971.

Općinska središta u zajednici općina	Aktivno stanovništvo u terciarnom sektoru			Pokazatelj promjene		
	1953.*)	1961.	1971.	1953.	1961.	1971.
Bjelovar	8 809	4 951	5 954	—	100	120,3
Karlovac	5 505	3 344	4 321	—	100	129,2
Sisak	4 698	3 338	4 383	—	100	131,3
Varaždin	4 861	2 737	3 806	—	100	139,1
Okolica Zagreba	3 528	1 959	3 995	—	100	203,9
Grad Zagreb	66 327	43 186	59 438	—	100	137,6
Osijek	24 002	15 802	20 253	—	100	128,2
Gospić	1 936	1 114	1 611	—	100	144,6
Rijeka	30 572	25 698	36 118	—	100	140,5
Split	29 931	22 364	35 500	—	100	158,7
SR Hrvatska	180 169	124 493	175 379	—	100	140,9

*) terciarni i kvartarni sektor zajedno

Općinska središta zajednice općina	Udio III sektora u %			Pokazatelj promjene udjela		
	1953.*)	1961.	1971.	1953.	1961.	1971.
Bjelovar	34,0	15,8	16,0	—	100	101,3
Karlovac	31,0	15,0	16,5	—	100	110,0
Sisak	32,7	17,8	16,9	—	100	94,9
Varaždin	36,2	14,5	15,8	—	100	109,0
Okolica Zagreba	33,3	13,1	16,7	—	100	127,5
Grad Zagreb	42,9	20,3	21,5	—	100	105,9
Osijek	34,4	17,4	18,2	—	100	104,6
Gospić	42,1	18,0	23,2	—	100	128,9
Rijeka	47,8	28,8	32,4	—	100	112,5
Split	46,0	24,0	28,1	—	100	117,1
SR Hrvatska	40,9	20,8	22,8	—	100	109,6

Slično je i s općinskim središtima pojedinih zajednica općina. Nijedna skupina nema pokazatelj 1971/1961. veći od 100. Raspon se kreće od 79,7 (općinska središta okolice Zagreba) do 97,2 (općinska središta Osijeka). Najmanji udio aktivnih u kvartarnom sektoru imala su općinska središta Osijeka (17,7% 1961. i 17,2% 1971), a najveći općinska središta Splita (26,2% 1961. i 22,9% 1971). Sve ove promjene ekonomski aktivnog stanovništva odraz su zajedničkog, prostorno i vremenski specifičnog djelovanja demografskih i socioekonomskih činilaca. Utjecaj socijalnog i ekonomskog kompleksa jača uporedo s ekonomskim i kulturnim razvojem, stvarajući u datom stupnju razvoja ekonomsko-geografsku diskordanciju (stanuje u jednom, a radi u drugom naselju ili kraju) te prostorno modificiranu urbanizaciju sela, odnosno ruralizaciju grada.

Promjena broja i udjela aktivnog stanovništva općinskih središta u kvartarnom sektoru djelatnosti 1953—1971.

Općinska središta u zajednici općina	Aktivno stanovništvo u kvartarnom sektoru					
	1953.*)			Pokazatelj promjene		
	1953.)*	1961.	1971.	1953.	1961.	1971.
Bjelovar	—	6 607	7 003	—	100	106,0
Karlovac	—	4 290	4 867	—	100	113,4
Sisak	—	3 456	4 587	—	100	132,7
Varaždin	—	4 444	5 066	—	100	114,0
Okolica Zagreba	—	3 230	4 133	—	100	128,0
Grad Zagreb	—	51 242	57 989	—	100	113,2
Osijek	—	16 110	19 148	—	100	118,9
Gospić	—	1 560	1 538	—	100	98,6
Rijeka	—	19 085	21 078	—	100	110,4
Split	—	24 345	28 936	—	100	118,9
SR Hrvatska	—	134 369	154 345	—	100	114,9

*) skupa s tercijarnim sektorom

Općinska središta zajednice općina	Udio IV sektora u %			Pokazatelj promjene udjela		
	1953.)*	1961.	1971.	1953.	1961.	1971.
Bjelovar	—	21,1	18,9	—	100	89,6
Karlovac	—	19,2	18,6	—	100	96,9
Sisak	—	18,4	17,7	—	100	96,2
Varaždin	—	23,6	21,0	—	100	89,0
Okolica Zagreba	—	21,7	17,3	—	100	79,7
Grad Zagreb	—	24,1	20,9	—	100	96,7
Osijek	—	17,7	17,2	—	100	97,2
Gospić	—	25,1	22,1	—	100	88,0
Rijeka	—	21,4	18,9	—	100	88,3
Split	—	26,2	22,9	—	100	87,4
SR Hrvatska	—	22,5	20,0	—	100	88,9

Međutim, u vremenu od 1961. do 1971. god. došle su općenito do izražaja i neke disproporcije između ekonomskih i demografskih kretanja u SR Hrvatskoj. Usporavanje gospodarskog razvoja u drugoj polovini šezdesetih godina poklopilo se s ulaskom u radnu dob brojnih naraštaja rođenih u poslijeratnom demografski ekspanzivnom (kompenzacijskom) razdoblju. Došlo je do stagnacije zaposlenosti te do odgovarajućih ekonomskih i društvenih teškoća. To se svakako odrazilo na stope aktivnosti i na kretanje udjela sektora djelatnosti. Sve se to na svojevrsan način odrazuje i u strukturi aktivnih u općinskim središtima.

Summary

CHANGES IN THE COMPOSITION OF THE ECONOMICALLY ACTIVE POPULATION OF COMMUNE CENTRES IN THE SR CROATIA 1953—1971.

by

M. FRIGANOVIC

The growth of the active population of commune centres in the period between 1953—1971 was greater than the growth of the total population (index 1971:1953=1.66 for the total population, and 1.75 for the active population). This reflects a trend towards a more complex division of labour and the more intense employment of the population of commune centres. The principle of a growing participation of the active population is also reflected in changes in the participation of the active population in the main sectors of economic activities. The decrease of the total number of active inhabitants of commune centres in the primary sector (index 1971:1953=0.71) also shows the speed of deagrarianization. Their relative participation in the total active population of commune centres decreased from 11.6 (1953) to 4.7% (1971) (in the total population of the SR Croatia 41.3% persons were employed in the primary sector in 1971). The number and participation of the population in the secondary sector, however, increased. The number of inhabitants employed in secondary activities in commune centres almost doubled (1971:1953=1.97), but participation increased slowly (1971:1953=1.12). However, there were great regional differences in changes in the participation of those employed in the secondary sector (from 1.02 in commune centres in the Rijeka region, to 2.09 in commune centres in the Lika region). This is the result of efforts to develop backward regions in the SR Croatia more quickly. The participation of the active population in the tertiary sector in commune centres shows a rapid process of tertiarization. The number of inhabitants employed in that sector increased greatly (1971:1953=1.83), but their participation increased much less (1971:1953=1.05). It lags behind the increase of those active in the secondary sector. This is explained by the fact that unproductive activities in urban centres are relatively filled in (in the same period the participation of people employed in tertiary activities in the total population of the SR Croatia increased by a much greater rate (1971:1953=1.26).

GRADOVI SR HRVATSKE I NJIHOVE OKOLICE*

Problem definiranja gradova i gradskih regija

MILAN VRESK

Grad kao naseobeni oblik ima dugu historiju. Smatra se da su prvi gradovi nastali prije pet tisuća godina. O broju, veličini i prostornom rasporedu gradova u starom i srednjem vijeku možemo, međutim, suditi tek prema materijalnim ostacima, kao što su obrambeni sistemi, utvrđenja, reprezentativne zgrade itd., a manje na osnovi statističke i druge pisane dokumentacije. Problem definiranja grada prisutan je od pojave prvih gradova do danas. Zbog toga je pitanje broja i veličine gradova u svijetu otvoreno sve do prvih popisa stanovništva i razvoja modernih statističkih službi. Gradovi starog i srednjeg vijeka bili su maleni. Većina je imala tek po nekoliko tisuća stanovnika. Mnogi od njih dobili su status grada s određenim pravima i obvezama, kraljevskim poveljama ili ga stekli na drugi način. Prisjetimo se slobodnih kraljevskih gradova, biskupskih gradova, gradova komuna ili gradova drugih statusa.

Intenzivan proces urbanizacije u 19. i 20. stoljeću, pospješćen industrijskim razvojem, aktualizirao je pitanje diferenciranja gradskih od seoskih naselja. Od tada se u definiranju gradskih naselja sve više uzimaju u obzir pojedina funkcionalna i morfološka obilježja naselja.

U evoluciji geografskog poimanja grada mogu se uočiti različiti pristupi. Geografske definicije grada iz 19. i početka 20. stoljeća bile su uopćene. U tadašnjim definicijama grad je tretiran kao središte industrije, trgovine, prometa ili drugih nepoljoprivrednih djelatnosti. U kasnijim definicijama veća pozornost poklanja se fizionomsko-morfološkim obilježjima. Jednu od najkompleksnijih geografskih definicija grada dao je H. Bobek (1927. i 1938), koji je u tu svrhu izdvojio tri, po njemu, najznačajnija obilježja: kompaktnost naselja, veličina naselja i gradski način života. U kasnijim radovima autori su navedena bitna obilježja dopunjavali novim (Klöpper, 1956). Iz većine dosadašnjih definicija proizlazi da su za geografsko definiranje grada bitne tri grupe obilježja: populacijsko-demografska, funkcionalna i fizionomsko-morfološka. S obzirom na to, grad se s geografskog gledišta najčešće definira kao veće i kompaktno naselje s razvijenim sekundarnim i tercijarnim djelatnostima u kojima radi najveći dio njegova stanovništva.

* U ovom radu iznijeti su neki rezultati istraživanja koja se vrše u okviru znanstvenog projekta — Sustav centralnih naselja i gradova SRH. On se u programu SIZ-a za znanstveni rad SRH istražuje u Geografskom zavodu PMF-a.